

1915 ÖNCESİNDE
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ERMENİLER

RAYMOND H. KÉVORKIAN
PAUL B. PABOUDJIAN

Ամենայնայանքի Ազգանունի և Հայրենեաց Գեղերու Քեանի Բնակարան. 15. Բունիս 1911

Aras Yayıncılık

İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z

34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02

Fax: (0212) 252 65 19

info@arasyayincilik.com

www.arasyayincilik.com

Sertifika No: 10728

ARAS - ÜRÜ 132

1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler

Raymond H. Kévorkian - Paul B. Paboudjian

Fransızcadan Çeviren

Mayda Saris

Çeviri Kontrol - Redaksiyon

Sosi Dolanoğlu

Yayın Hazırlayan

Ararat Şekeryan

Ardaşes Margosyan

Kapak Tasarımı

Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafi

Azkanıver Hayuhyats [Milletperver Ermeni Kadınlar]

Cemiyeti Talas Anaokulu, 15 Haziran 1911

© 2012, Aras Yayıncılık

ISBN 978-605-5753-32-0

Baskı

Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.

Hamidiye Mahallesi Soğuksu Caddesi No: 3

34408 Kağıthane - İstanbul / Tel: (212) 294 10 00

Sertifika No: 12055

Kasım 2012, İstanbul

1915 ÖNCESİNDE
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ERMENİLER

RAYMOND H. KÉVORKIAN
PAUL B. PABOUDJIAN

ÖNSÖZ

Üzerinden yetmiş yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen, 1915 öncesinde Ermeni unsurunun gerçek ağırlığı ve Osmanlı İmparatorluğu içerisine nasıl dağılmış olduğu hâlâ tam olarak ölçülmüş değil. Son yıllarda, özellikle de ABD’de soykırım üzerine çok sayıda çalışma yayımlandı. Fakat bu çalışmalarda gözlenen en büyük hata, olaylar patlak vermeden önceki yıllarda yaşananların son derece üstünkörü geçiştirilmiş olması. Nitekim, katliamlar öncesi Ermeni nüfusunun ciddi bir bilançosunu çıkararak bir yayın olmadığı gibi, Abdülhamid’in 1878’den itibaren başlattığı ve 1915’le sonuçlanan yıkıcı mekanizmayı tahlil eden bir yayın da mevcut değil. İşte bu çalışmamızla, el verdiğimiz bu boşlukları doldurmayı hedefledik. Birinci kısımda amacımız, Ermeni Meclisi’nde ele alınan dosyaları gözler önüne sererek, Ermeni yöneticilerin güttüğü siyasetin bir taslağını ortaya koymak. Bugüne kadar tarihçiler Ermeni Sorunu’nun daha ziyade diplomatik yönüyle yahut da siyasi hareketlerin tarihiyle ilgilendiklerinden, cemaatte iktidarın fiili kumandasını elinde tutan çevrelere yönelik bu içeriden yaklaşım bize daha da vazgeçilmez göründü. Araştırmamız, ülkede yaşayan Ermeni toplumunun demografik ağırlığını giderek azaltmak amacıyla uygulanan türlü yöntemleri tahlil etmeyi de hedefliyor. Özellikle 1894-5/1896 katliamları ile 1915 katliamları arasındaki dönem üzerinde duracağız. İleride göreceğimiz gibi, bu dönemde yağmalar, sürgün, ekonomik baskılar, zoraki İslamlaştırma ve kalıcı olması için titizlikle beslenen güvensizlik ortamı, İmparatorluğun Ermeni tebaasının sayısında bir buçuk milyondan fazla bir düşüşe yol açmıştı. Kitabımızın bu ilk bölümünde, daha sonra, 1915’teki yıkımın gerçek boyutunu kavramak için olduğu kadar, Ermeni vilayetlerindeki, milletin yöneticilerinin nafiye sonuç almaya çalıştıkları “toplumsal reform” taleplerinin haklılığını göstermek için de esas olan çetrefilli nüfus dosyası ele alınıyor. Bu bölüm, Şubat 1913 ile Ağustos 1914 arasında Ermeni Patrikhanesi tarafından düzenlenmiş olan sayım kütüklerinden derlenen arşiv belgelerine dayanmaktadır. Taşradaki her piskoposlukta hazırlanan tamamlanamamış bu istatistikler, bugüne kadar hiç bir yerde yayımlanmadı. İçerdikleri bazı boşluklara rağmen bunlardan sistematik olarak yararlanmaya karar vermemizin nedeni ise, bu istatistiklerin, katliamların arifesinde köy, köy, tüm hanelerin dökümünü çıkarmamızı sağlamasının yanı sıra, yerleşim bölgelerinin adlarını, nüfusunu ve o dönemde hâlâ faal olan kilise, okul ve manastır sayısını göstermesi oldu.

Kitabımızın daha belgesel bir zemine dayanan ikinci kısmı, bu sayımı, Osmanlı idari bölümlenmesinin 1900 yılı civarında belirlenmiş olduğu haline göre, vilayet vilayet, sancak sancak, kaza kaza, köy köy düzenleyerek gözler önüne serip eksiklerini gideriyor. Bunu yaparken eksiksiz olmasına ve bu yerleşim yerlerinin kısa ve öz bir şekilde tarihini vermeye özen gösterdik. Günümüzdeki görünümüne bakıldığında, doğrusu bu vilayetlerin Eski Çağ’da veya Ortaçağ’daki durumlarını tahayyül etmek bir hayli zor; zira 15. yüzyıldan itibaren göçebelerin bu bölgelere yoğun olarak akın etmesi, Yüksek Ermeni Platosu’nun kültürel ve ekonomik olarak gerilemesine ve nüfusun dağılımında çalkantılar yaşanmasına neden oldu. Tüm bu değişimlere sıkı sıkıya bağlı olduğundan, bizim gözümüzde büyük önem taşıyan bir diğer veçhe ise, 16. yüzyıldan itibaren Ermenistan’ın nüfus dengelerini altüst eden geniş kitlesel hareketlerle ilgilidir. Bu sürecin tüm ayrıntılarını kapsadığımızı iddia etmeden, zoraki veya gönüllü gerçekleşen büyük göç hareketlerini ortaya koymaya çalıştık, 1915 arifesinde son tezahürlerinin gözlemlenmesi hâlâ mümkün olan, çok eski zamanlardan kalma etnik, kültürel ve dini mirasları da gözardı etmedik. Örneğin, Ortaçağ’da “Helenleştirilen” Eğin’deki “Khalkedoncu” Ortodoks Ermenilere daha sonraları İstanbul’un bazı semtlerinde rastlanıyordu; sürgüne zorlanan, bir kısmı Müslümanlaştırılmış, bir kısmı Hıristiyan Hemşinliler ise dağılım kimliklerini ve Ermenicelerini korumuşlardı. Bunları vurguladıktan sonra, Ermeni dünyasının uzun dönemde gözlemlenen ayrışma sürecini şöyle özetleyebiliriz: Belli bir ekonomik ve kültürel seviyeye ulaşmış yerleşik bir toplum olan Ermeniler, Türk-Kürt göçebe toplumuna uyum sağlamayı denediler; fakat giderek bu göçebe toplum tarafından unufak edilip, sonra da tamamen yok edildiler. Halbuki bu Hıristiyan mevcudiyeti bu diyarların geleceği için birçok bakımdan belirleyiciydi, buralardaki göçebeler yerleşik düzendekilerin sırtından geçiniyordu. Fakat besbelli ki o dönemde, Türk liderlerinin tercihinde siyasi veçheler, Erme-

nilerin tasfiyesinin yaratacağı ekonomik sonuçlardan daha ağır bastı. Hâlâ göçebeliğin etkisindeki yüz üstü bırakılmış “mirasçılar” ise –özellikle Kürtler– Yüksek Plato’da yaşamlarını sürdürmekte epey zorlandılar. Sert kışların yaşandığı bu dağlık bölgede varlığını sürdürebilmek için, toprağı işleme becerisine sahip eski bir medeniyetin tüm hünerlerine vakıf olmak gerekiyordu gerçekten de.

Bu nedenledir ki, günümüzde bu yöreleri ziyaret edenler, Ermeni halkının binlerce yıllık varlığının tek tük somut izleri; bir kısmı zamanın, bir kısmı ise insanların hışmına uğrayıp gündün güne yok olan son kalıntılar karşısında daha da çok hayretler içinde kalıyor. Son yıllarda bazı tarihçi ve arkeologlar, günümüzde yerle bir olmuş veya harap durumdaki sivil ve dini pek çok yapının resimlerini çekip planlarını çizerek bunları unutulmaktan kurtardılar. Keza, oralarda doğup da sağ kurtulanların bazılarıysa, şartlar elverdiğinde, memleketlerinin ve memleketlerindeki geleneklerin hatırasını yazı yoluyla yaşatmaya çalıştılar. 1930’dan 1975’e kadar, başta Fransa olmak üzere, Lübnan ve ABD’de Osmanlı Ermenilerinin bir köyünün, kentinin veya bir vilayetinin hikâyesini anlatan, genellikle resimli yüzü aşkın kitap yayımlandı. Kitabımızın ana kaidesini oluşturan bu yayımlar sayesinde, yıkımdan önceki Ermeni dünyasının sarsılmaz bir imgesini yeniden kurgulamaya çalıştık.

Bu amaçla, görselliğe öncelik vererek, resimleyip tamamlasın diye görsel malzemeyi metne dahil ettik. O döneme ait binlerce fotoğraf ve kartpostal, son on iki yıl zarfında yazarlar tarafından büyük bir sabırla izi sürülerek bir araya getirildi. Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermenilerin günlük yaşamının farklı yönlerini resimlemek amacını ve başlıca yerleşim yerlerini gösterme kaygısını güdererek, bir araya getirilmiş görsel malzemeyi büyük bir titizlikle ayrıştırdık. Kitabımızla, kökleri hakkında bilgi edinmek gibi kişisel bir ihtiyaç duyan sürgünde doğmuş nesillere, beklentilerine kısmen de olsa karşılık verebilecek bir araç sunmak istedik. Malum yer darlığı nedenlerinden, şu ya da bu yerleşim bölgesi hakkında sunulanlar kısa tutulmuş olsa da –burada Ermenilerin yaşadığı 2.925 kent ve köyün dökümü yapıldı– daha iyi belgelenmiş komşu bir bölgeye ilişkin yazı ve fotoğraflardan topraklarına bağlı bu dağlıkların yaşamını kavramak mümkün. Vilayetler arasındaki lehçe ve kıyafet farklılıklarına rağmen, sonuçta buralardaki Ermeniler son derece güçlü bir ortak mirası paylaşmaktaydı, bu ortak mirasın en belirgin kolektif tezahürü ise Hıristiyanlıktı.

Tüm metni okumayı büyük bir cesaretle kabul eden Pierre Ter Sarkissian’a; koleksiyonlarındaki eski kartpostalların (395-397, 401) pek çoğunun yayımlanmasına büyük bir nezaketle izin veren Bay ve Bayan Armand Anouchian’a; Eure (Evreux) idare bölgesinin arşivlerinden, rahip Bretocq’un negatif baskılarını seçip kullanmamıza izin veren Eliane Carouge ve Annick Kischinewski’ye; değeri bilinmemiş eski görsel kaynaklara ulaşma konusunda bize incelikle yol gösteren arkadaşımız, *Beyrouth Notre Mémoire*’ın yazarı Fouad Debbas’a; zengin fotoğraf arşivleriyle araştırmalarımızı kolaylaştıran, Coğrafya Derneği’nden Bay Florin ve Bay Danet’ye çok teşekkür ederiz. Haritaları hazırlarken değerli fikirlerinden yararlandığımız Artgraphica derneğinden Jean Khatchikian ve Jean-Luc Pottier’ye de minnettarız. Ayrıca değerli tavsiyeleriyle sayfa tasarımına yardımcı olan Richard Takvorian’a; yerinde önerilerinden dolayı Alain Paboudjian’a; kaynakçalarla ilgili yararlı önerileri için Ermenistan Bilimler Akademisi’nden Merujan Karapetyan’a; konuyla ilgili görüşlerimizi paylaştığımız Ermeni hükümetinin ekonomi danışmanı Suren Kevorkyan’a; Memlekete ve Memleketin hatırasına olan tutkusunu bize aktaran EPHESS’ten (École Pratique des Hautes Études en Sciences Sociales) Kéram Kévonian’a; araştırmalarımız süresince bize sabırla eşlik eden Elisabeth Kévonian’a da teşekkürü borç biliyoruz.

Son olarak da, eski kartpostal ve fotoğraflardan oluşan zengin koleksiyonlarını emrimize veren Manuel Andréassian ve Doktor Michel Paboudjian’a şükranlarımızı sunuyoruz, bunlar olmazsa çalışmamız büyük ölçüde eksik kalırdı.

R. H. Kévonian, Paris, 1992

Azkanver Hayuhyats [Milletperver Ermeni Kadınlar] Cemiyeti Talas Anaokulu, 15 Haziran 1911

E. VAN VİLAYETİ

20. yüzyılın başında Van vilayeti 35.100 kilometrekarelik bir yüzölçümünü kaplamaktaydı; bunun 3.900 kilometrekarelik bölümünü 1.659 metre yükseklikte yer alan Van Gölü oluşturuyordu. Kuzeyinde Süphan Dağı (4.434 metre) yükselirken, orta kesiminde doğudan batıya Toroslar, güneyindeyse Gorcayk sıradağları uzanıyordu. Uzun süre Ermenistan eyaletine bağlı kalan Van Gölü bölgesi, 1864'te özerk vilayete dönüştürüldükten sonra 1876'da güneydeki Hakkâri/Hekkiari vilayetinin eklenmesiyle daha da büyüdü. Bu büyüklükteki bir gölün varlığı bütün Vasburagan eyaletine ayrı bir çekicilik katıyordu. Su seviyesi iniş çıkışlar gösteren Pıznunik veya Rışdunik gölü (Ortaçağ'da bu isimle anılırdı)1806'da ciddi oranda yükselerek Arceş [Erciş] kentini sular altında bıraktı, hatta Van'ı da tehdit etti. Oysa 1838'e gelindiğinde, sahili, Arceş'in güneyinden iki kilometre uzaklıktaydı, 1892/93'te ise Gduts Adası yarımada-ya dönüşmüştü. Gölün suları ancak 1895'te ortalama bir düzeye ulaştı, bu da Yüksek Plato'yu kan gölüne çeviren katliamlar sırasında, göldeki adacıklara sığınan binlerce Ermeni'nin hayatını kurtardı.

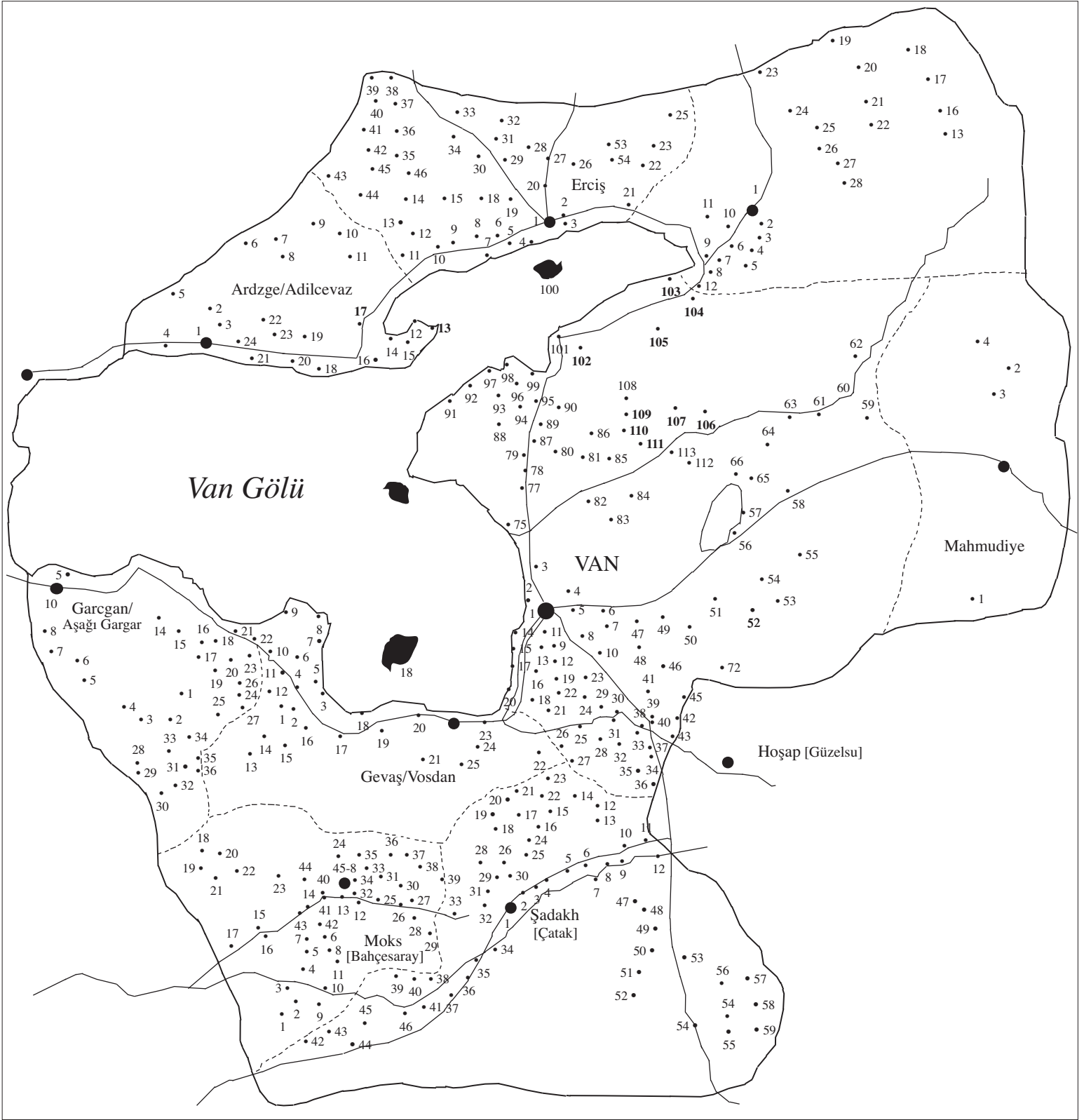
İÖ 9. yüzyılda başkenti Tuşpa/Thosbia/Biainili (bugünkü Van) olan Urartu Krallığı'na eklenen geniş Vasburagan eyaleti –çağdaş dönemdeki vilayetin kuzeyinin üçte ikisini kap-

814. Akhtamar Adası ve manastırı, Van(NuK).

815. Surp Haç Kilisesi, Akhtamar (Dolens, age., 1906, s. 504).

HARİTA 28 • Van Sancağı

sıyordu–, feodal prensliklere bölünmüştü. Güneydeki bölgelerse –kabaca Moks [Bahçesaray], Şadakh/Çatak ve Ağpag kazalarının bulunduğu yöreler– Gorçayk eyaletindeki “Asuri uç beylikleri”ne aitti; bu eyaletin bazı nahiyeleri 5. yüzyılın başına kadar Arsakid/Arşagunilerin kraliyet yurtluğuna bağlı kaldı. 7. ve 8. yüzyıllarda, Ermeni Krallığı yıkılmış olsa da (424), bölge hâlâ *nakhhar*ların denetimindeydi. Van Gölü’nün kuzeybatısında, siyasi merkezi Ardzge limanı olan Khorkhorunik Prensligi bulunuyordu. Bu prensliğin hemen doğusunda, Vasburagan’ın sekizinci nahiyesini oluşturan, Arşaguni Krallığı veliahtlarına yurtluk olarak tahsis edilmiş doğu Ağiovid Prensligi (merkezi Zarişad) ile Kınunilerin mülkü olan batı Ağiovid Prensligi (başkenti Arceş/Arsisa) yer alıyordu; Amuk ve Arestavan müstahkem mevkileri dahil, Gduts’tan Pergri’nin tepelerine kadar gölün doğu kıyısını kapsayan komşu Arperani nahiyesi de Kınunilerindi. Gölün güney ve güneybatı kıyılarıysa,

816. Manastırın avlusunun çevresindeki, manastır mensubu olmayanlara kapalı olan bölüm, Akhtamar (Rohrbach, age., no 47).

Vasburagan'ın birinci kazasına tekabül eden Vosdan, Hayots-Tzor, Van-Dosb ve Arcag nahiyeleriyle birlikte Rışduni prenslerinin elindeydi. Doğuda, Yeniçağ'da Osmanlı ve İran imparatorlukları arasındaki sınır boyunca uzanan bölgelerde, Arcag/Erçek Gölü'nün uzantısında yer alan, Palunik sülalesinin denetimindeki Mehnunik Prensliği, bu prensliğin güneyinde ise Büyük ve Küçük Ağpag tımarlarının yanı sıra Martbedagan Beyliği (kabaca, çağdaş dönemdeki Khoşab/Hoşap, Ağpag ve Seray/Mahmudiye kazaları) bulunuyordu; buralar Ardziruni prenslerinin ata mirası yurtlukları olup merkezleri Ağpag, Gankavan ve Hatamagerd'di. Hayots-Tzor ve Dosb arasında sıkışmış olan Yervantunik de feodal bir tımarı. Son olarak, Van Gölü'nün güneyindeyse Vasburagan'ın on birinci kazasını oluşturan son derece önemli iki prenslik, Mok/Moks/Moksene ve Antzevatsik prenslikleri yer almaktaydı.

Arap istilalarını izleyen, Ermeni soylularının yönettiği sayısız isyan, Ermeni *nakharar*ların yavaş yavaş tasfiye edilmesine ve halifeye karşı esnek bir siyaset benimsemeyi bilen birkaç prenslik sülalesinin söz sahibi olmasına yol açtı. 8. yüzyılın sonunda Vasburagan, prensliklerini son derece gelişmiş bir krallık haline getiren (908-1021) Ardzirunilerin idaresi altında birleşmişti, ne var ki onları da Bizanslılar tasfiye etti. Böyle olmakla birlikte, bu tasfiyeyi izleyen Selçuklu akınlarının eyaleti kısmen etkilediğini vurgulamak gerekir, zira daha alt mevkideki feodaller yerel iktidarlarını sürdürmeyi başardılar. 16. yüzyıldan itibaren aşiretlerin yerleştiği Van eyaleti, bir buçuk yüzyıl boyunca, özellikle 1520-1566 arasında, yöre halkının felaketine neden olan Osmanlı-İran savaşlarına sahne oldu. Ancak, 17. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden Batılı gezginlerin tanıklıkları, Kürt beylerinin veya Ermeni ileri gelenlerinin (*vankuli*) iradesine tabi olsa da, Vasburagan'ın Ermeni toprağı olarak kaldığını belgelemektedir. İranlıların ve Osmanlıların yanlarına çekmeye uğraştığı Kürt aşiretlerinin güneyden kuzeye doğru yavaştan bölgeye sızmasına rağmen, Van Gölü'nün çevresi 19. yüzyılın başına kadar bundan pek de etkilenmemişti. O dönemde Ağpag, Moks ve Şadakh nahiyelerinde, 1850'lere doğru ise Arcag Gölü'nün doğusunda bu baskı kendini daha çok hissettirir oldu. Osmanlı Devleti'nin "modernizasyon"u ve merkezi yönetimin bu diyarlarda neredeyse üç yüzyıldan beri süren Kürt beyliklerinin özerkliğine son verme iradesi, tuhaftır ki göçebelerin kuzey bölgelerine sızmasını hızlandırdı. İlkesel olarak, 1840'tan itibaren Ermenilere gayrimenkul sahibi olma hakkı tanınmıştı, fakat bu hakka karşılık, o güne kadar Kürt "koruyucular"ca toplanan vergi ve harçların artık doğrudan devlete ödenmesi zorunluluğu getirilmişti. Bunun ardından bir başıboşluk kendini gösterdi, çifte vergilendirme –hem devlete hem aşiretlere– söz konusuydu artık. Ermeni köylüsü, altından kalkamayacağı kadar ağır bir yükün altında ezilmekteydi. Bu durum, merkezi yönetim Kürt feodalitesini tasfiye etmeye karar verdiğinde, Ermenilerin merkezi yönetime destek vermesini büyük ölçüde açıklamaktadır. Bu desteğe karşılık, sonunda Hıristiyanların at bilmelerine izin verildi ve farklı

817. Ardzurunilerin kraliyet galerisi ve hayvan yontuları, Akhtamar (Bachmann, age., l. 32), soldaki resim.

818. Akhtamar'ı ziyarete gelenleri taşıyan teknelerin iskeleye yanaşması (Rohrbach, age., no73).

renklerde kıyafet kuşanma (erkekler için mavi fon üzerine beyaz çizgili başlık) yahut da kadınların sokağa çıktıklarında örtünüp peçe takması zorunlulukları kaldırıldı. Ayrıca bu işbirliği, idari işlerde Ermeniler yer alacak şekilde, merkezin yetkilendirdiği bir valinin atanmasını sağladı. Bunun sonucunda, mağdur olduklarını düşünen Kürt beyleri, reayaya “kendi hakları olan geleneksel vergiyi” dayatmak üzere, aşiretlerini kuzeye yerleşmeye teşvik ettiler. Bu mekanizmanın harekete geçmesi sonucunda, Ermeni unsuru yurdunu boşalttı. Zira İstanbul’un çabucak baltaladığı kısa süren bir Ermeni-Kürt anlaşmasının ardından, özellikle II. Abdülhamid devrinde, İstanbul hızla siyasetini “yeniden dengeledi” ve daha önce küstürdüğü Kürtleri geri kazanarak onları Ermenilere karşı kıskırttı. Böylece, merkezî yönetim, bölgede neredeyse hiç Türk nüfusu bulunmadığı halde, Vasburagan’ı demografik ve ekonomik açıdan korkunç bir durumda bırakmayı ve Ermenilerin demografik atılımını kırmayı başardı.¹

Ermeni Patrikhanesi’nin 1878’de topladığı istatistikî verilere göre, o zamanlar 785 köy, 57 manastır ve 399 kilisenin bulunduğu eyalette 249.361 Ermeni, Nesturi inancına bağlı 86.368 Asuri-Keldani, 51.828 Kürt, 13.964 Türk, 7.760 Yezidi ve 809 Musevi yaşıyordu.² Bölgeyi yerli halkından arındırmak üzere uygulamaya konan siyasetin sonuçlarını ve 1895-1896 katliamlarının ne denli büyük bir nüfus kaybına neden olduğunu anlamak için, bu verileri

1. Ortaçağ’da bölgenin politik durumu için özellikle bkz. Garsoyan, age.; Hampartzum Yeramyanyan, *Huşartzan Van-Vasburagani* (Van-Vasburagan Anı Kitabı), 2 c., İskenderiye, 1929; Haygaz Boğosyan, *Vasburagani Badmutyunits, 1850-1950* (Vasburagan Tarihinden), Erivan, 1988 ve genel veriler için A-To, *Vasburagani...., age.*

2. Boğosyan, age., s. 16, Ermenistan Edebiyat ve Sanat Müzesi Arşivinden belgeler sunuyor.

819. Şadakh/Çatak ve Kiavaşlı [Gevaş] hacı-lar, Akhtamar (Araks 1898, s. 70).

820. Çulamergli Kürt savaşçıları arasında bir papaz, Akhtamar (fototipi, Sebah, 1873, MP kol.).

1914'tekilerle karşılaştırmak gerekir: 110.897 Ermeni (17.802 hane).³ Tarihi açıdan olduğu kadar coğrafi açıdan da iki apayrı bölge oldukları halde, Hakkâri vilayetinin 1876'da yapay bir şekilde Van vilayetine bağlanması da göz ardı edilmemelidir. Bu bakımdan, Osmanlı yöneticilerinin, Ermenileri yerinden yurdundan etme siyasetine koşut olarak, söz konusu bölgelerin tarihi geçmişine aldırmadan, Ermeni nüfusunu karışık unsurlardan oluşan bir bütünü içinde eritme amacını taşıdıklarını anlamak için, 1914'te Van Sancağı'nda yaşayan toplam 110.897 kişiden 103.432'sinin Ermeni olduğunu belirtmek yeterli olur. Şunu da ekleyelim ki, 79.000 nüfusa sahip Asuri-Keldanilerin de vilayetin nüfus yapısında ağırlıklı bir yeri vardı, özellikle Çulamerg (41.000), Gevar (15.000) ve Ağpag (12.000) kazalarında.⁴

1113'te Daronlu prens Tavit Tornig tarafından kurulan vilayetin ruhani merkezi Akhtamar Katolikosluğu, Katolikos II. Khaçadur'un 1895 katliamları sırasındaki ölümüne dek özerkliğini sürdürdü. Van Gölü'nün güneydoğu kıyısında, üçgen bir adacığın üzerinde yer alan manastırın kuruluşu ise daha eskiye dayanıyordu. 7. ve 8. yüzyıllarda bu toprakların hâkimi olan Rışduni prensleri surlar ve kaleler yaptırmışlardı. Daha sonra Vasburagan Krallığı'na eklenen bu diyarlarda, kral Gagik Ardziruni, mimar Manuel'e hükümdarlık sarayını ve hükümdarlık kilisesi Surp Haç'ı (915'ten 921'e) inşa ettirmişti. Kralın arzusu üzerine, Ermenistan Katolikosu 921'de kiliseyi özerk bir piskoposluğa dönüştürdü. Daha sonra, hâlâ bir Arap Emiri'nin elinde bulunan Tivin'deki genel merkezini buraya taşıyan katolikos, 943'te vilayetten ayrılarak Arğina'ya yerleşti. Ani'den kaçan Parseğ Katolikos 1112'de buraya gelerek yeni bir katolikosluk merkezi kurdu. Onun halefi olan yüksek rütbeli ruhaniler, haklarında çıkartı-

3. A-To, *Vasburagani...*, age., s. 11-30'da, Akhtamar ve Van piskoposluk bölgeleri kurulları tarafından 1913-1914'te gerçekleştirilen sayım sonuçlarına yer verilmiş, rakamlar 1913-1914'te Van'da yayımlanan *Aşkhadank* gazetesindeki istatistiklerle büyük ölçüde örtüşüyor. Ayrıca bkz. K. M. Patalyan'ın mükemmel makalesi "Vani Nahanki Hayapnag Pnagavayeri Tsutsagnerin ısd Arantsin Kavaragneri yev Küğakhımperi" ("Van Vilayetindeki Her Kaza ve Nahiyede Ermeni Yerleşim Bölgeleri Endeksi"), *Panper Yerevani Hamalsarani* 2 (1987), s. 83-110'da 1853, 1878, 1899, 1909 ve 1914 yıllarında 590 köyde yapılan sayımların nüfus istatistiklerini vererek, eldeki resmi belgeler, özellikle Arisdages Devgants/Der-Sarkisyan ve piskopos Srvantzdiyants tarafından 1878-1879'da gerçekleştirilen ve arşivleri Erivan'daki Madenataran'da (Milli Kütüphane) muhafaza edilen, Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri nüfus sayımına ilişkin saptamalarda bulunuyor.

4. Yervant Lalayan, "Vasburagani Asorineri" ("Vasburaganlı Asuriler/Süryaniler"), *Azakaragan Hantes* 1913, s. 149-195, özellikle s. 185.

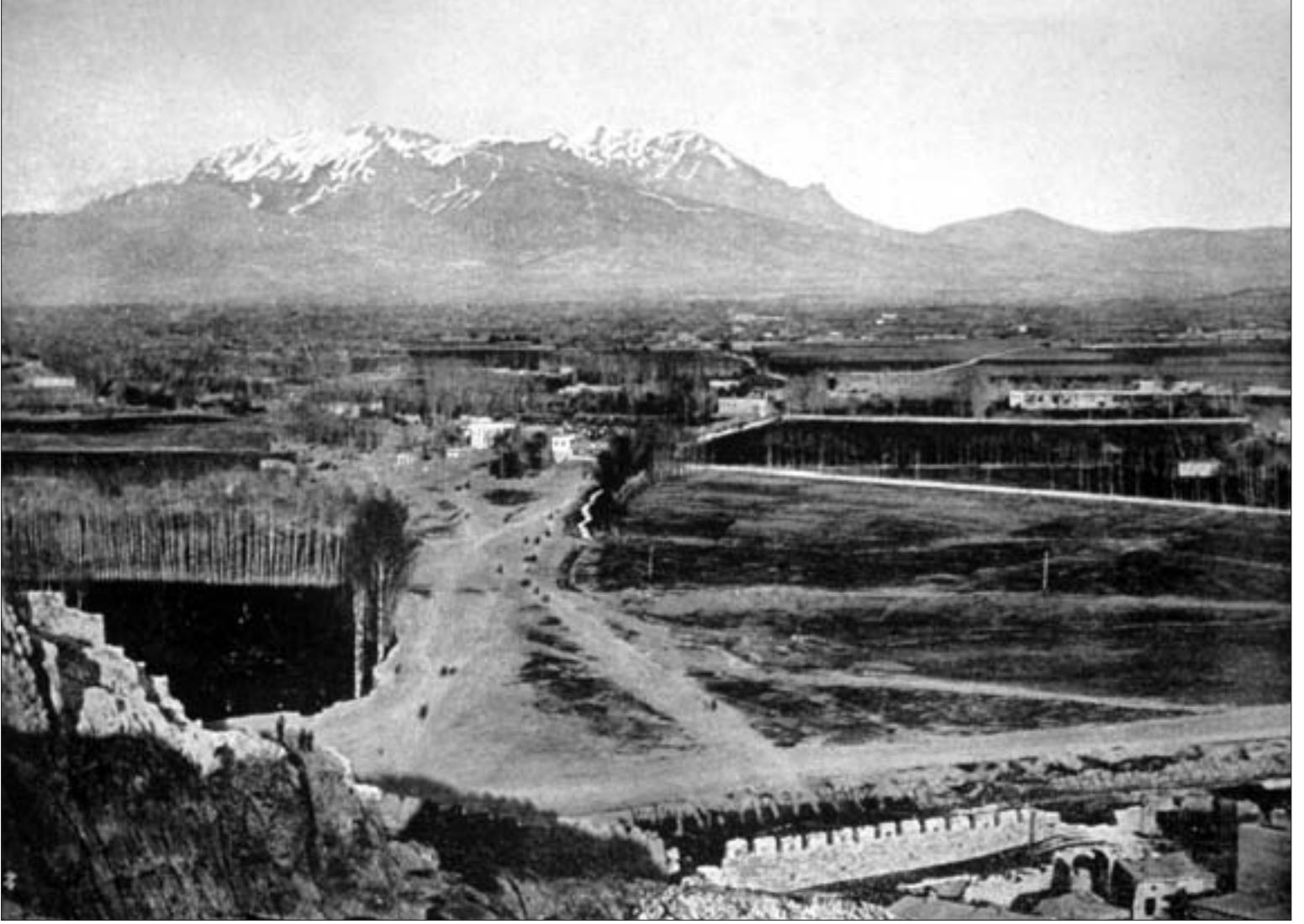

821. *Haçverats töreni, Akhtamar (Araks, 1894-1895, f. 2, s. 56).*

lan aforoz kararının 1459'daki iptaline dek katolikos sayılmadılar. İki yıl sonra Zakarya Katolikos, vilayetin tam kalbinde çatışan İran Şahı Cihan ile Khlat [Ahlat] Sultanı Cihangir arasında arabuluculuk görevini üstlenerek, Şah'ın ordularının geri çekilmesini sağladı. Bu arabuluculuğun sağladığı elverişli ortamdan yararlanan Zakarya, Vasburagan'da kalmış Ardzıruni prenslik sülalesinin bir kolundan gelen kuzeni Sımpad Sefedinyan'ı, Hıristiyan devletinin yeniden yapılandırılması umuduyla Ermenistan kralı olarak takdis etti. Ancak bu girişimden

822. *"Kayalık" ve şehir, Van (Lynch, age., II, s. 104).*

bir sonuç elde edilemedi, tersine, gölün donmasını fırsat bilen Kürtler, 1499'da Akhtamar Adası'nı talan ederek halkın bir bölümünü katlettiler. Osmanlıların gelişi (1534) ve bunu izleyen Osmanlı-İran savaşları, bu vilayetlerin dini durumunu daha da karışık bir hale soktu ve İran topraklarında kalan Eçmiyadzin katolikosluk merkezi ile bazı piskoposluk bölgeleri üzerindeki yargı yetkisine itiraz edilen Akhtamar'daki katolikosluk merkezi arasında yetki çatışmaları yaşanmasına neden oldu. Fakat sonuçta, bu anlaşmazlığı kendi çıkarları doğrultusunda çözüme bağlayan İstanbul Patrikhanesi oldu: Sembolik olarak Akhtamar'a bırakılan Van Gölü çevresindeki bazı piskoposluklar dışında, Osmanlı'daki piskoposluk bölgelerinin gelirini İstanbul Patrikliği toplayacaktı. Yerel piskoposluk bölgesi kurulları tarafından gerçekleştirildiği halde, 1913-1914 sayımının İstanbul Patrikhanesi'ne ulaştırılmamasının başlıca nedeni, büyük bir olasılıkla bu yetki çatışması olsa gerek.⁵

1. VAN SANCAĞI

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1914'te, vilayetteki Ermeni nüfusunun en büyük bölümünü (%92,5) Van Sancağı barındırıyordu: 103.432 Ermeni Van, Pergri, Arceş [Erciş], Ardzge/ Adilcevaş, Mahmudiye, Gevaş/Kiavaş, Gargan, Moks ve Şadakh [Çatak] kazalarında yer alan 411 yerleşim birimine dağılmıştı.

Van Kazası

Gölün tüm doğu kesimini Ağpag Dağları'na kadar kapsayan Van kazası, 53.589 Ermeni'yi (9.217 hane) barındırmaktaydı. Bu nüfus, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde 116 yerleşim bölgesine dağılmıştı.⁶ Kazanın merkezi **Van** (1), antik Urartu kenti Tuşpa'nın bulunduğu yerde kurulmuştu. Movses Khorenatsi'nin aktardığı sözlü geleneğe göre Tuşpa, burada yazlık sarayı bulunan Asur kraliçesi Semiramis tarafından kurulmuştu. Her halükârda, Tuşpa ancak

823. Eski kentin kaleden görünen surları ve Aykesdan'a (Bahçeler) uzanan Tebriz kapısı; uzakta, Varak Dağı, Van (Keğuni 1904, s. 51).

5. Yeremyan, *age.*, I, özellikle s. 16-18; *Aghtamar*, Documenti di Architettura Armena 8 (Akhtamar, Ermeni Mimarisi Belgeleri 8) Milano, 1974.
6. A-To, *Vaspuragani.... age.*, s. 11-13, 18 ve 21; *Aşkhadank*, no 14, Van, Şubat 1914, s. 4; Karpas, *age.*, s. 182, kazadaki Ermeni nüfusunu 33.789 olarak veriyor.